

УДК 14(430) "19"Ю.Габермас

КРИТИЧНА СОЦІАЛЬНА ТЕОРІЯ Ю. ГАБЕРМАСА: ТИПОЛОГІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ

Сніжана Мамчак

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: snizja@ukr.net*

Проаналізовано головні положення критичної соціальної теорії Ю. Габермаса, які лежать в основі його проекту практичної переорієнтації філософії. Здійснено порівняння рефлексивного та дискурсивного типів критики як послідовних етапів становлення критицизму філософа. Виявлено, що в основі еволюції критичної соціальної теорії Ю. Габермаса лежить різний підхід до проблеми комунікації. З'ясовано, що рефлексивна критика ґрунтується на терапевтичному розумінні комунікації, що зближує її з психоаналізом, тоді як дискурсивна критика орієнтована на виявлення універсальних умов порозуміння. Аргументовано, що поширення рефлексивної критики на сферу соціальної практики є проблематичним. Встановлено, що для побудованого на основі теорії комунікативної дії рефлексивного типу критики властиве ігнорування проблеми конфлікту.

Ключові слова: критична соціальна теорія, універсальна прагматика, комунікативна дія, трансцендентальна комунікація, комунікативна компетенція.

Світоглядна та соціокультурна криза, що охопила Захід на початку минулого сторіччя спонукає мислителів до переосмислення підстав філософії. Зусиллями герменевтів, феноменологів, представників прагматичного та аналітичного напрямів філософії реконструюється класична філософська традиція. У процесі такої реконструкції виявлено, що притаманне класичній філософській парадигмі субстанційне розуміння свідомості є причиною виникнення методологічного соліпсизму. Річ у тім, що дистанційований від соціокультурної ситуації розум не здатний належно реагувати на запити часу, розв'язувати ті чи ті проблеми, які виникають ситуативно і включені в певну систему відношень. Штучне перенесення теоретичних схем і конструктів у практичну площину не тільки усуває можливість одержання достовірного знання про світ і процеси в ньому, але й веде до неправомірного втручання людини в структуру природних і соціальних зв'язків.

Через необхідність подолання методологічного соліпсизму філософії свідомості актуалізується питання її практичної переорієнтації. У цьому контексті особливої ваги набувають ідеї Ю. Габермаса, який спрямовує свої зусилля на вироблення цілісного уявлення про розум. Йдеться про радикалізацію кантівського підходу щодо критики розуму та зміщення самої критики на сферу соціальної практики. Звернення мислителя до практичної філософської проблематики спричинене тим, що будь-які цілі, мотиви, інтенції суб'єкта завжди опосередковані певною соціокультурною ситуацією. Так, філософ відкидає базу

настанову трансцендентального еґо на автономізацію суб'єкта, наголошуючи на тому, що свідомість людини конституюється в просторі інтерсуб'єктивної взаємодії.

Ідеї габермасівського критицизму набули резонансу в середовищі сучасних інтелектуалів, про що, зокрема, свідчать праці А. Гонета, Н. Фрейзера, Ш. Бенґабіб, Т. Мак-Карті, Ч. Тейлора, Й. Бергера. Критична соціальна теорія Ю. Габермаса значно зацікавлює й українських дослідників, а саме: А. Єрмоленка, Л. Ситниченко, М. Бойчека, Р. Зимовця та ін. Вони розглядають критичний проект мислителя в контексті започаткованої К.-О. Апелем комунікативної трансформації філософії та її подальшу розробку В. Кульманом, Д. Бюлером, М. Ріделем, П. Ульріхом та В. Гьосле. Такий підхід слушний з огляду на те, що звернення до проблематики комунікативної філософії характерне для пізніх праць філософа. Йдеться насамперед про двотомну працю 80-х років "Теорія комунікативної дії", яка є своєрідним підсумком попередніх теоретичних пошуків. Однак аналіз ранніх напрацювань мислителя дає змогу виявити ідейне тло, на фоні якого визріває критична позиція автора.

Мета статті – реконструювати критичну соціальну теорію Ю. Габермаса, виокремити сутнісні характеристики рефлексійного та дискурсивного типів критики як послідовних етапів її становлення.

В основі еволюції критичної соціальної теорії Ю. Габермаса лежить різне розуміння мови. "Філософія, – означає мислитель, – зі самого початку поклала, що розумність стає доступною разом із структурою мови" [7, с. 96]. Так, рефлексійний тип критики ґрунтується на терапевтичній інтерпретації комунікації, що зближує його з психоаналізом, тоді як дискурсивна критика побудована на основі універсальної прагматики, яка становить фундамент теорії комунікативної дії. Психоаналітична тактика вияву смислових розломів, апорій, мисленневих колізій та спотворень істотно відрізняється від універсально-прагматичної стратегії пошуку всезагальних умов аргументації. Однак для обох типів критики характерне звернення мислителя до проблеми комунікації, що дає можливість поєднати критику буття з критикою пізнання. "Таку обставину, – як зауважує український дослідник А. Єрмоленко, – слід розглядати на тлі загальної тенденції у західній філософії ХХ ст., що стала особливо стійкою після лінгвістично-герменевтично-прагматичного повороту, інспірованого М. Гайдегером та Г.-Г. Гадамером – з одного боку – та пізнім Л. Вітгенштайном – з іншого. Внаслідок цього поняття "трансцендентальне" "детрансценденталізується" і накопичує певний реальний зміст" [4, с. 20]. У результаті цього уможливується подолання обмеженості філософії свідомості, що дає змогу поєднати розгляд методологічної проблематики та пошук відповіді на актуальні проблеми прикладного гатунку. До того ж, зазначені проблемні блоки розглядають не відособлено, а як такі, що взаємокорелюються, тобто від рішень, ухвалених в одній сфері, залежать висновки та узагальнення здійсненні в іншій. Йдеться про певну єдність пізнавальних настанов, виробничих цілей і соціальних норм, що, власне, становить засновок критичної теорії Ю. Габермаса.

Викладений у праці "Пізнання та інтерес" рефлексивний тип критики передбачає синтез теорії і практики, що дає можливість поширити критику на сферу соціальності. Для досягнення цієї мети Ю. Габермас звертається до категоріальної бази фіхтеанської філософії, зокрема, йдеться про поняття рефлексійних актів. Цінність такого підходу визначається тим, що внаслідок саморефлексії відбувається автономізація людини не лише як суб'єкта пізнання, а й як суб'єкта дії. Згідно з Ю. Габермасом, "розглянуте Й. Фіхте поняття саморефлексії як дії, зверненої на саму себе, має систематичне значення для категорії

пізнавального інтересу” [9, с. 244]. Поєднуючи в собі антропологічний та гносеологічний зміст, категорія пізнавального інтересу є відправною точкою габермасівського критицизму, позаяк вона передбачає момент саморефлексії.

Філософ вважає, що встановлення зв'язку між антропологічним поняттям інтересу та епістемологічними поняттями категоріальної системи є першочерговим через необхідність подолання інструменталістської редукції раціональності. Адже інструменталістська інтерпретація розуму унеможлиблює критику як таку. Інструментальний розум, конституований стратегічними цілями, не здатний до саморефлексії. Отже, відбувається підпорядкування всіх груп інтересів інспірованим ідеологією структурам панування. Коментуючи позицію представника комунікативної філософії, П. Рікер зазначає: “Якщо не робити розрізнення між інструментальною та комунікативною дією, то ми не матимемо простору для критики, ба навіть для самої ідеології” [2, с. 277]. Така аргументація слухна з огляду на ту обставину, що лише в просторі символічно опосередкованої взаємодії створюються умови для її аргументації та інтерпретації, тоді як унаслідок десимволізації взаємин виникає ситуація звільнення від нормативності.

Із метою встановлення меж та виразнення специфіки теорії соціальної критики Ю. Габермас класифікує наукові дисципліни. Зокрема, він виділяє інструменталістські, історико-герменевтичні та соціально-критичні дисципліни. Якщо інструменталістські науки керуються технічним інтересом оволодіння істим, то історико-герменевтичні орієнтуються на практичний інтерес, що лежить в основі досягнення порозуміння. На думку філософа, для обох груп дисциплін характерний догматизм. Річ у тім, що зумовлена технічним інтересом об'єктивізація знання усуває можливість інтерпретації, а базове для герменевтичної традиції поняття передрозуміння ґрунтується на онтологізації традиції. Недоліки інструменталістських та історико-герменевтичних дисциплін долають соціально-критичні науки, яким властива саморефлексія та незалежний пізнавальний інтерес. Згідно з позицією мислителя, соціально-критичні дисципліни повинні будуватись за зразком психоаналізу. Ю. Габермас вказує на релевантність психоаналітичної ситуації проблемі відновлення суспільного консенсусу. Філософ наголошує, що й у разі патологічних станів людської свідомості, й у разі виникнення конфлікту на рівні соціальної практики ми маємо справу з комунікацією, яка системно спотворюється. Подолання структурних деформацій комунікації уможлиблюється з допомогою акту саморефлексії. Таку процедуру вияву ідеологічного спотворення комунікації філософ називає метагерменевтикою. Вона долає обмеженість герменевтичного методу шляхом поєднання розуміння та пояснення, що зумовлюється парадоксальною природою психоаналізу як прототипу соціальної критики. Йдеться про те, що психоаналітична ситуація (зокрема процедура перенесення) містить у собі й лінгвістичний аналіз, і виявлення причиново-наслідкових зв'язків. Так, виділення структурних компонентів психічного, на думку Ю. Габермаса, дає змогу встановити причини, що зумовлюють ті чи ті стани свідомості. Водночас філософ наполягає на тому, що встановлення зв'язків між структурними компонентами психіки має значення тільки в межах психоаналітичної ситуації. У протилежному випадку запропонована З. Фройдом модель психічно об'єктивується, перетворюючись в елемент інструменталістського дискурсу. На наш погляд, застереження Ю. Габермаса дуже суттєве, бо виключення лінгвістичного аналізу веде до депроблематизації, що ставить під сумнів саму можливість критики.

Отже, розроблена філософом рефлексивна критика дає змогу встановити підстави та межі критики. Водночас мислитель нехтує тією обставиною, що психоаналітична практика передбачає асиметричний розподіл ролей (ідеться про взаємовідносини лікаря та пацієнта, в яких лікар займає привілейоване місце стосовно хворого). На рівні соціальності ситуація деформації діалогічних взаємин визначається як патологічна, оскільки вона є виразником дії владних чинників. Проблематичною є і сама можливість практичного застосування цієї моделі. Побудована за зразком психоаналізу метагерменевтична стратегія вияву комунікативних спотворень передбачає усвідомлення, а отже, й прийняття суб'єктом певних фактів, подій, які спричинили виникнення патологічних станів свідомості. Людина ж як суб'єкт соціальної дії є носієм групових та індивідуальних інтересів. У такому випадку конфліктні ситуації виникають на межі зіткнення різнорідних інтересів, які кожен учасник інтеракції вважає доцільними.

Усвідомлюючи складність здійснення праксеологічної проєкції рефлексивної критики, Ю. Габермас вдається до перегляду своїх поглядів, результатом чого є побудова дискурсивної моделі критики. Розроблена на основі теорії комунікативної дії дискурсивна критика є синтезом англосаксонської та континентальної традиції філософування, яка лежить в основі зміни філософських парадигм. Йдеться про методологічний поворот другої половини минулого сторіччя, який знаменує перехід від монологічності трансцендентального еґо до діалогічності комунікативної спільноти.

Трансформаційні зміни, що відбулись у західноєвропейській філософській думці 60–90-х років спричинені переосмисленням значення комунікації. Ініційована працями К.-О. Апеля, Ю. Габермаса, В. Гьосле, В. Кульмана та ін. зміна базових світоглядних парадигм ґрунтується на визнанні конститутивного характеру комунікації. “Такий поворот думки від філософії свідомості до філософії комунікації, – зазначає Л. Ситниченко, – сьогодні визначений спробами реабілітувати “практичну філософію”, тобто шляхом вивчення інтерсуб'єктивних структур мови, свідомості та буття знову повернутися до буття людини в світі” [3, с. 12]. Комунікативний проєкт реабілітації практичної філософії повинен подолати обмеженість рефлексивної філософської традиції та встановити граничні підстави обґрунтування соціальних належностей.

У межах комунікативного підходу граничне обґрунтування соціальних норм відбувається на рівні трансцендентальної (ідеальної) прагматики, яка у своєму функціонуванні спирається на виявлення апріорних комунікативних структур (трансцендентальної комунікації). “Відштовхуючись від І. Канта, – стверджує К.-О. Апель, – можна заявити: в “синтезі аперцепції”, де Я одночасно покладає себе як мислячу істоту та свій предмет, Я водночас збігається з комунікативним співтовариством, яке єдине в змозі підтвердити смислову значущість власного само- і світорозуміння” [6, с. 195]. Йдеться про так зване “фактичне апріорі”, головною умовою якого є наявність спільного комунікативного простору, який передує будь-якому одиничному мовленнєвому акту, що відбувається в межах окремої партикулярної традиції. Звернення філософів до аналізу повсякденного мовного спілкування є наслідком методологічного повороту, суть якого полягає у відмові від суб'єктоцентричної позиції на користь інтерсуб'єктивності. Із позицій комунікативної філософії проблема інтерсуб'єктивності розв'язується на підставі трансцендентальної постановки питань. Необхідно зауважити, що парадигмальний зсув у філософії другої половини ХХ ст. зумовив реінтерпретацію поняття “трансцендентальний”. Традиційно це поняття набуло

спекулятивно-ідеалістичного звучання, тоді як аналіз комунікативних практик дає підстави говорити про наявність певного емпіричного (конкретного) змісту. На цьому, зокрема, наголошує Ю. Габермас, який замість терміна “трансцендентальна прагматика” вводить поняття “універсальна прагматика” з метою демонстрації та увиразнення тієї обставини, що дослідження у сфері комунікативної філософії ґрунтуються на підставі аналізу реальних мовленнєвих практик.

Методологічною основою універсальної прагматики є теорія комунікативної раціональності. Ця теорія повинна реконструювати універсальні умови аргументації, тобто віднайти такі критерії значущості, які функціонують у всіх без винятку комунікативних просторах, незалежно від включеності у певний соціокультурний контекст. Ю. Габермас виділяє такі критерії значущості: істинність (відповідність змісту висловлювання певному стану речей), правильність (узгодження висловлювання з наявними нормативними положеннями), правдивість (співвіднесення висловленого з внутрішніми переконаннями суб’єкта) [10, с. 353]. Запропонована філософом схема аналізу мовленнєвих практик спрямована на подолання інструменталістської редуції розуму та дефрагменталізацію комунікації. Йдеться про відновлення єдності між автономізованими фрагментами дійсності, яка, на думку мислителя, має консенсусну природу. Консенсус – це наслідок раціонально обґрунтованої аргументації як єдиноможливого засобу досягнення порозуміння.

У процесі реконструювання умов аргументованого порозуміння Ю. Габермас виокремлює дві форми комунікації, а саме: комунікативну дію та дискурс. На рівні комунікативної дії відбувається накопичення досвіду шляхом обміну інформацією, внаслідок чого здійснюється некритичне сприйняття запропонованих значень та смислів. Дискурсивне опосередкування мовленнєвих практик не передбачає інформаційного обміну. Однак саме в межах дискурсу всі претензії на значущість проблематизуються та релятивізуються, як наслідок будь-яке пояснення перетворюється на інтерпретацію, а теоретичний постулат – на припущення. На цьому етапі актуалізується питання відновлення прихованої в комунікативних діях згоди. Водночас проблема консенсусу в такому випадку виводиться на якісно новий рівень, оскільки йдеться про дискурсивне (критичне) взаємопорозуміння, що унеможливує комунікативні спотворення та викривлення діалогічних взаємин мовців.

Симетричний розподіл ролей між учасниками інтеракції забезпечується тоді, коли вони виконують такі правила: актори (учасники міжперсональної взаємодії) повинні насамперед чітко усвідомлювати прагматичний зміст інтеракції, йдеться про опредметнення міжособистісних стосунків у повсякденних мовних актах. Від учасників дискурсу також вимагають розуміння об’єктивованого в реченнях змісту висловлювань. І нарешті, важливою умовою функціонування комунікації є проблематизація змісту всіх її висловлювань. На думку Ю. Габермаса, засвоєння перелічених вимог відбувається шляхом оволодіння мовцями комунікативною компетенцією як необхідною умовою досягнення порозуміння. Концепція комунікативної компетенції є результатом переосмислення теорії мовної компетенції Н. Хомського, здійсненої американським лінгвістом Д. Хаймзом. На відміну від теорії мовної компетенції, яка поширюється переважно на однотипні мовні середовища, комунікативна компетенція передбачає наявність певного запасу знань, який дає змогу аргументовано вести розмову в різнотипних соціальних контекстах.

Згідно з Ю. Габермасом, поглиблення комунікативної компетенції зближує реальні аргументативні практики з ідеальною мовленнєвою ситуацією, характерною рисою якої є

відсутність як зовнішнього, так і внутрішнього примусу. Ідеальна мовленнєва ситуація – це свого роду регулятивний ідеал, який виключає можливість систематичного викривлення комунікації, а це означає, що для всіх її учасників існує симетричний розподіл шансів узяти участь в обговоренні. Отже, досягнутий внаслідок реальної комунікації консенсус є експлікацією універсально-прагматичних положень.

Побудована на основі соціальної релевантності мовної прагматики дискурсивна модель критики транспонує проблему обґрунтування соціальних норм із теоретичної в практичну площину. Завдяки комунікативній інтерпретації інтеракції уможливується дискурсивно-раціоналістичне тлумачення суспільних явищ та процесів. “Ю. Габермас замість терміна “комунікація” часто-густо вживає термін “інтеракція”, який наголошує на тому, що комунікація як інтеракція розкладається на свої складові “акції” – дії, які є справжніми першоелементами як комунікації, так і соціальної реальності загалом” [1, с. 12]. Міжсуб’єктний взаємозв’язок, що реалізується в комунікації, передбачає визнання суверенності кожного з учасників інтеракції. Це означає, що “комунікативна філософія сутнісно збігається у засадничих питаннях з етикою як цариною міжособистісних людських взаємин” [3, с. 18]. Відповідно, універсальна (ідеальна) прагматика є водночас комунікативно-дискурсивною етикою. Такий підхід критикує український дослідник М. Бойченко, який вважає, що Ю. Габермас “підміняє раціональну методологію соціального пізнання аксіологічними конструктами” [1, с. 13]. На наш погляд, етико-дискурсивна стратегія обґрунтування моральних належностей, яка лежить в основі габермасівського проекту подолання інструменталістської редукції розуму, є плідною з позиції критично-рефлексивного опосередкування різнорідних традицій, що відповідає вимозі соціокультурного плюралізму.

Аналіз рефлексивного та дискурсивного типів соціальної критики, які належать до різних періодів філософської творчості Ю. Габермаса, дає змогу зробити такі узагальнення. Критична соціальна теорія мислителя – це наслідок радикалізації кантівського критицизму через зміщення критики на сферу соціальної практики. В основі еволюції критичної позиції філософа лежить різний підхід до розуміння комунікації. Рефлексивний тип соціальної критики ґрунтується на терапевтичному розумінні комунікації, запозиченої в психоаналізу. Відправною точкою дискурсивної критики є пошук всезагальних критеріїв значущості. Відтак, рефлексивна критика спрямована на пошук комунікативних спотворень, смислових розломів, двозначностей, які спричиняють виникнення конфліктних ситуацій на рівні індивідуального та суспільного буття. Базовою категорією рефлексивної критики є поняття консенсусу. Порівнюючи філософський доробок німецького мислителя з творчістю М. Фуко, данський дослідник Б. Флавберг зазначає, що, продовжуючи лінію кантіанства, Ю. Габермас є “філософом консенсусу”, тоді як М. Фуко, який, по суті, є послідовником Ф. Ніцше, головню зосереджує свою увагу на аналізі конфліктів. Данський дослідник вважає недооцінку конфлікту суттєвим недоліком критичної теорії Ю. Габермаса. Таке зауваження слушне стосовно дискурсивної критики, однак воно не спрацьовує на рівні рефлексивного типу критики, який спирається на метагерменевтику як метод вияву комунікативних деформацій. Проте побудований за зразком психоаналізу рефлексивний тип критики передбачає асиметричне розподілення ролей, що є його суттєвим недоліком, який долає дискурсивна критика.

Незважаючи на відмінність методологічних підходів до вивчення суспільства, які характерні для різних періодів творчості мислителя, критична соціальна теорія Ю. Габермаса є єдиним проектом, що пропагує необхідність практичної переорієнтації філософії, сутнісною ознакою якої є звернення до проблеми комунікації.

Стаття надійшла до редколегії 28.02.2012

Прийнята до друку 19.03.2012

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бойченко М.* Теорія дії та теорія комунікації як граничне обґрунтування системного підходу у соціальному пізнанні // *Практична філософія*, 2010. №1. С. 11–16.
2. *Рікер П.* Ідеологія та утопія. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005.
3. *Ситниченко Л.* Першоджерела комунікативної філософії. К.: Либідь, 1996.
4. *Єрмоленко А.* Комунікативна практична філософія. К.: Лібра, 1999.
5. *Хомський Н.* Роздуми про мову. Л.: Ініціатива, 2000.
6. *Апель К.-О.* Коммуникативное сообщество как трансцендентальная предпосылка социальных наук // *Трансформация философии*. М., 2001.
7. *Хабермас Ю.* Познание и интерес // *Философские науки*, 1990. №1. С. 90–99.
8. *Flyvbjerg B.* Ideal Theory. Real Rationality: Habermas Versus Foucault and Nietzsche. <<http://www.scribd.com/doc/7277228/Bent-Flyvbjerg-Ideal-Theory-Real-Rationality-Habermas-Versus-Foucault-and-Nietzsche-2000>>.
9. *Habermas J.* Erkenntnis und interesse. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1968.
Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1981. Bd. 1: Handlungsrationalität und Gesellschaftliche Rationalisierung.

**CRITICAL SOCIAL THEORY OF J. HABERMAS:
TYPOLOGICAL RECONSTRUCTION**

Snizhana Mamchak

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska str, 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: snizja@ukr.net*

In this study the main provisions of critical social theory of J. Habermas, underlying his project practical reorientation of philosophy, have been analyzed. The comparison of reflective and discursive types of criticism as successive stages of philosopher has been done. It has been revealed that a different approach to the problem of communication underlies of the evolution of critical theory of J. Habermas. It has been found that reflexive criticism is based on the therapeutic sense of communication that brings it to psychoanalysis, while discursive criticism is aimed at identifying the universal conditions of understanding. It has been argued that the spread of reflexive criticism on the scope of social practice is problematic. It has been determined that ignoring the problem of the conflict is typical for reflexive type of criticism based on the theory of communicative action.

Key words: social critical theory, universal pragmatic, communicative action, transcendental communication, communicative competence.

КРИТИЧЕСКАЯ СОЦИАЛЬНАЯ ТЕОРИЯ Ю. ХАБЕРМАСА: ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ

Снежана Мамчак

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина,
e-mail: snizja@ukr.net*

Проанализированы ключевые моменты критической социальной теории Ю. Хабермаса, которые лежат в основе его проекта практической переориентации философии. Осуществлено сравнение рефлексивного и дискурсивного типов критики как последовательных этапов становления критицизма философа. Выявлено, что в основе эволюции критической социальной теории Ю. Хабермаса лежит разный подход к проблеме коммуникации. Выяснено, что рефлексивная критика основывается на терапевтической интерпретации коммуникации, что сближает ее с психоанализом, тогда как дискурсивная критика ориентирована на выявление универсальных условий взаимопонимания. Аргументировано, что распространение рефлексивной критики в сфере социальной практики является проблематичным. Установлено, что для базирующегося на основе теории коммуникативного действия рефлексивного типа критики свойственно игнорирование проблемы конфликта.

Ключевые слова: критическая социальная теория, универсальная прагматика, коммуникативное действие, трансцендентальная коммуникация, коммуникативная компетенция.